

SURXON VOHASI AHOLISINING NABOTOT OLAMI BILAN BOG'LIQ RASM-RUSMLARI

Karimov Yusufjon Sherali o'g'li,

*Termiz davlat universiteti Etnografiya, etnologiya va antropologiya
mutaxassisligi tayanch doktoranti*

karimovyusuf07@gmail.com

UDK: 94(575.1)

<https://orcid.org/0009-0004-2133-4568>

Annotatsiya: Ushbu maqola tabiat hodisalarini, xususan o'simliklarni timsollashtirish dinning qadimgi ko'rinishlaridan biri ekanligini hamda ibtidoiy odamlarning dunyoqarashining shakllanishida muhim rol o'ynaganligi haqida so'z boradi. Surxon vohasida va O'rta Osiyoning boshqa hududlarida o'simliklarga nisbatan bo'lgan qadimiy e'tiqodlar, urf-odatlar va marosimlarni tahlil qilingan. Maqola etnografik materiallar, tarixiy manbalar va xalq rivoyatlariga asoslangan bo'lib, o'quvchilarga O'rta Osiyo xalqlarining qadimiy diniy tasavvurlari va tabiatga bo'lgan munosabati haqida qimmatli ma'lumotlar beradi.

Kalit so'zlar: ibtidoiy dunyoqarash, Surxon vohasi, daraxtlarni qo'rqitish, xina, sunbula, tudona, isiriq, chilonjiyda, tut, murch bobo, ziyoratgohlar, xalq tabobati, etnografiya.

Аннотация: В статье показано, что изображение природных явлений, в частности растений, является одним из древнейших проявлений религии и сыграло важную роль в формировании мировоззрения первобытных людей. Анализируются древние верования, обычаи и обряды, связанные с растениями в Сурханском оазисе и других регионах Средней Азии. Статья написана на основе этнографических материалов, исторических источников и народных преданий, предоставляя читателям ценную информацию о древних религиозных верованиях и отношении народов Средней Азии к природе.

Ключевые слова: первобытное мировоззрение, Сурханский оазис, пугающие деревья, хна, сунбула, tudona, исирик, чиланджийда, шелковица, мурч

бабо, святыни, народная медицина, этнография.

Abstract: This article shows that the representation of natural phenomena, in particular plants, is one of the ancient manifestations of religion and played an important role in the formation of the worldview of primitive people. The article analyzes ancient beliefs, customs and rituals related to plants in the Surkhan oasis and other regions of Central Asia. The article is based on ethnographic materials, historical sources and folk tales and provides readers with valuable information about the ancient religious ideas of the peoples of Central Asia and their attitude to nature.

Keywords: primitive worldview, Surkhan oasis, scaring trees, henna, sunbula, tudona, isiriq, chilonjiyda, mulberry, murch babo, shrines, folk medicine, ethnography.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Tabiat hodisalarini, jumladan, o'simliklarni timsollashtirish dinning eng qadimgi ko'rinishlaridan biri bo'lib, ibtidoiy odamning dunyoqarashi sifatida vujudga kelgan.

Ilgarigi odamlar ruhsiz narsalarni ruhlandırıp, tabiat kuchlarini g'ayritabiiy kuchlarga aylantirib tasavvur qilganlar. Ular o'zlari bilan tabiatni birday, o'xshash deb bilganlar.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Surxon vohasida "ko'z qo'rqitar" odati bo'lgan. Bordi-yu daraxt kam hosil bersa, uni egasi bolta ko'tarib kesmoqchi bo'lib, boltani unga asta-sekin urib oladi, ya'ni qo'rqitadi. Uning yonida turganlar "kesmang, kelgusi yil mo'l hosil beradi" deyishadi[1;380]. J. Frezer tasdiqlashicha, bu

odatlar jahonning ko'pgina xalqlarida uchraydi[2,135-137].

Ayrim dehqonlar ekinlarga zararkunandalar tushsa, unga "muqaddas" joylardan tuproq keltirib g'ozaga sochganlar. O'simlik yoki daraxt shoxlariga tumor osib qo'yanlar. Ba'zi joylarda g'alla qorakuya bilan zararlansa, Bobodehqonga atab is chiqarishgan. Ba'zilar o'z tomorqalaridagi ekinlar o'rtasiga "ko'z tegmasin" deb molning bosh suyagini qorakuya bilan chizib tayoq uchiga osib qo'yanlar.

1906-yilda nashr etilgan "Ajoyibul mahluqot va g'aroyibul masnuot" kitobida jami o'simliklar 760 turi insonlarga, qolganlari jinlarning bazm qurishi uchun yaratilgan[1,381] deb yozilgan.

Xalq an'analarida gul azaldan sevilib, e'zozlab kelingan. Mehnat ahlining gul o'stirishi, uni parvarish qilishi, hurmat va ehtirom ramzi sifatida bir-biriga gul taqdim etish odatlari qadimdan ma'lum. Taniqli etnograf N.P.Ostroumov "Sartlar" nomli asarida: "Men oddiy insonlarning, aravakash yoki meshkobning ham qulog'iga gul taqishi, do'ppisi tagiga qistirishi uchun gul axtarishini ko'rib hayratda qoldim"[3], deb yozgan edi. Gul bayrami O'rta Osiyo xalqlarining qadimiy an'analaridan hisoblanadi. Bu xalqimizning tabiat go'zalliklaridan zavq olishidan, o'ta nozik nafosatligidan dalolat beradi. Mamlakatimizning ko'pgina mintaqalarida, masalan Samarqand va Buxoroda "Guli surx" deb atalgan bayram marosimlari o'tkazilgan. Go'zallik, shod-u xurramlikdan iborat bu xalq sayili bizning davrimizda yangicha mazmun kasb etdi. Ommaviy tarzda o'tkazilayotgan gul bayramlari kishiga estetik zavq, ma'naviy oziq beradi.

Donishmandlar fikricha, gul ushlagan odamdand yomonlik chiqmaydi. Gul yaxshilik, himmat belgisi. Turmush tarzimizni gulsiz tasavvur etish mumkin emas. Sevishganlar bir-biriga gul hadya etishadi. Odamlar bir-biriga bo'lgan sog'inchini gul bilan izhor qiladi. Gul to'y-tantanalarni bezaydi.

Zarabog' qishlog'i aholisi "lola sayili" (sayili guli-so'rx) yoki "qizil gul sayili" o'tkazishgan. Qishloq axborotchilarining bergan ma'lumotlariga qaraganda, qishloq

xo'jalari asli Imom Husan (Alining o'g'illaridan biri) avlodlaridan bo'lib, o'zlarini "xo'jagani guli surx" deb atashgan. Ularning ajdodlari shu yerga ko'milgan avliyoning mozorida shayx bo'lishgan, sayilning asli tashkilotchilari ham shular bo'lishgan[4]. "Qizil gul sayili" ham ayni Navro'z kunlari o'tkazilib, Navro'z marosimiga o'xshab ketgan. Bu bayram uch kun sayil qilingan, bayram o'yin-kulgilari asosan qishloq masjidi oldida bo'lib, bayram sharafiga u yerda tug' ko'tarilgan. Bu sayil o'tgandan keyin Zarabog' qishlog'i atrofidagi qishloqlar aholisi uch oy mobaynida avliyoning mozoriga ziyoratga kelishgan[5].

"Gul sayli" va "lola sayli" ham aslida o'z mazmuni va mohiyatiga ko'ra, odamlarning dam olish, ko'ngil ochish, hordiq chiqarishiga mo'ljallangan marosimdir.

Yana bir ajoyib o'simlik xinadir. Odamlar, xususan ayollar, nafosat, bezak sifatida bayramlarda, sayillarda qo'llariga xina qo'yanlar. Uning shifobaxsh fazilatlarini xalq tabibchiligiga o'tmishdan ma'lum. Bu to'g'rida hikmatli rivoyat bor: kunlardan bir kuni ko'zi og'rigan bemor davo istab Luqmoni Hakim oldiga kelibdi. Tabib unga oyog'ingga xina qo'y deb maslahat beribdi. Bemor: "Mening oyog'im og'rigani yo'q, ko'zim og'rigan", debdi. Shunda Luqmoni hakim: "To'g'ri, bilaman, sening ko'zing og'rigan, bizning ilm-u fanimizga binoan, ko'zning bir tomiri oyoq ostida joylashgan, sening o'sha asabing shamollagan", deb ta'kidlabdi[6].

Hozirgi zamon tibbiyoti ko'pgina kasalliklar - ko'z, quloq, o'pka, jigar, o'tpufakning og'rishi oyoq shamollashi bilan aloqador ekanligini ilmiy jihatdan isbotlagan. Xinani ham nafosat, ham tabobat sifatida ekish tabiatga aql ko'zi bilan yondashishning muhim shartidir.

Kuzatish va tekshirishlar shuni dalillaydiki, kishilar hamma o'simliklarni emas, ko'pincha ajoyib, g'aroyib o'simliklarni ilohiylashtirganlar. Shundaylardan biri - sunbula yoki zuhrasochdir. Hisor tog'i etagida Sunbula degan joy bor. U yerda ajoyib sunbulalar o'sadi.

Ko'p asrlar davomida qishloq joylarda, xususan, tog' aholisi orasida ba'zi o'simliklar

fetish funksiyasini o'tagan, chunonchi tudona, sedana, tasbeh, hassa-musa, qalampirmunchiq, ko'ztikan, ko'ktikan, hamishabahor kabilar. Kishilar odamlarga, hayvonlarga, daraxt va poliz ekinlariga, uylariga "ko'z" tegadi deb yuqoridagi o'simliklardan shaxsiy avtomobillariga ham osib qo'yadilar. Ayrim joylarda ko'zga qarshi ko'ztikandan foydalaniladi Ba'zan badanga "ko'z qo'tir" chiqqanda, unga qarshi ko'ztikan poyasini yondirib, kulini bosishadi[7;223].

Hamisha bahor yoki tilak o'ti haqida ham turli afsonalar bo'lgan. Kimki bu o'tni uyiga osib qo'ysa baxt topadi. Buning siri shundaki, u osib qo'yilsa va suv sepib turilsa ikki yilgacha so'limaydi. Ilohiylashtirilgan o'simliklardan yana biri hassa-musadir. Rivoyatlarga ko'ra, Muso payg'ambar tayog'ini (hassasini) yerga qadaganda, o'sha yerdan shu o'simlik unib chiqqan. Kimning hassa-musadan tayog'i bo'lsa, unga ins-u jinslar yaqinlashmaydi.

Fitonsidli o'simliklarga glyukozoidlar — piyoz, sarimsoq, achchiq qalampir kabilar kiradi. Ajdodlarimiz glyukozoidlarning inson salomatligi uchun foydali ekanligini qadimdan bilganlar. Piyoz, sarimsoq, achchiq qalampirni ziyon-zahmatlardan asrovchi vosita deb bilishgan.

Sarimsoq Misr ehromlaridagi mumiyolangan sarkofag - tobutlardan topilgan. Qadimgi rimliklarda sarimsoq jangchilarning taomlaridan biri sifatida majburiy iste'mol qilingan. Ularning fikricha, sarimsoq hidi jangchilarning jangovarlik ruhini oshirgan. Chaqaloqni yomon ruhlardan asrash maqsadida, unga Sarimsoq deb ism qo'yishgan. Aslida ham bu gilyohning fazilati ko'p. Uning tarkibida yuqumli mikroblarni qiradigan fitonsid moddalar bor. Xalq tibbiyotida uni sarimsoq-tanim sog', ming dardga da'vo deb hisoblanadi. Surxon vohasida ayrim dehqonlar sarimsoq va qalampir kabi o'simliklarni o'z hovlilariga ekmaganlar, "irim" qilganlar.

Zaharli o'simliklarga gazanda, chayon o't, xiyol kabi gilyohlar kiradi. Jumladan, gazanda O'rta Osiyoning tog'li zonalarida tarqalgan. Bu to'g'rida ham turli rivoyatlar to'qilgan: agar kimki unga ixlos va e'tiqod qo'yib

ushlasa, u o'zidan zahar sochmaydi, aks holda o'zidan kuchli zahar chiqarib, ushlagan kishini chaqadi.

Isiriq, do'lana, murch, pista, chilonjiyda (unobi) kabi shifobaxsh o'simliklar ham muqaddas hisoblagan. Masalan, isiriq O'rta Osiyoda keng tarqalgan ko'p yillik o'simlik (buni ba'zi joylarda ispand, hazarispand) bo'lib, etnograflarning aniqlashicha, zoroastrizm davridan buyon ma'lum. U qadimgi eronliklarning spenta so'zidan olingan bo'lib, ilohiy, muqaddas degan ma'noni bildirgan. Isiriq qadimdan buyon xalq tabibchiligida profilaktika maqsadlarida foydalanilgan. Uning tutuni mikroba va bakteriyalarni yo'qotadi. Isiriq shifobaxsh o'simlik sifatida revmatizm, radikulit, gripp, shol, bezgak kabi kasalliklarni davolashda ishlatiladi. Isiriqni yomon ko'zlardan, yomon ruhlardan asrovchi kuch deb ham bilishgan[8;242]. Undan har bir xonadon shifobaxsh sifatida keng foydalanadi.

Chilonjiyda 100 yilgacha umr ko'radi, bo'yi 8-12 metr, vitaminlarga boy shifobaxsh daraxt. Jilonjiyda asrlar davomida odamlarni o'zining shifobaxsh xususiyati bilan maftun etib kelgan. Uning mevasi va ildizidan qon bosimini pasaytirish, jigar, buyrak, ichak kasalliklarini davolashda keng foydalanilgan.

Pista ham shifobaxsh o'simlik. Uning vatani O'rta Osiyodir. U faqat tog' zonalarida o'sadi. Lekin keyingi yillarda uning maydoni keskin kamayib ketdi. Undagi tanin moddasi ekzema, oshqozon-ichak, tomoq-burun kasalliklariga davo. Uning shu dori-darmonlik tabiati uni ilohiylashtirilishiga sabab bo'lgan. Kimki pista mevasidan yesa aqlli, dono bo'ladi degan rivoyatlar bo'lgan. So'nggi vaqtlarda pista maydonlarini kengaytirishga katta e'tibor berilmoqda. Ma'lumki, pista daraxti 100, 200 yilda yetiladi. Bobotog'dagi pistalarning o'rtacha yoshi 80 dan oshgan.

Xalq tabobatida kasalliklarni do'lana bilan davolashgan. Zamonaviy tibbiyotda ham kamqonlik, dizenteriya kabi kasalliklarni davolashda undan foydalanadi. Do'lana faqat tog'da o'sadi. Do'lanalar qizil va sariq rangda bo'ladi. Toshkent vohasidagi Pskom daryosi bo'yida do'lanazor bo'lib, u yerda Qiztosh degan "muqaddas" joy bor. Bu yerdagi

do'lanalarning muqaddas hisoblangan.

Arg'uvongul ham tog'larda o'sadi. Uning moyidan oshqozon va asab kasalliklarini davolashda foydalaniladi. Arg'uvongulning qizil rangda bo'lishi bu gul jangda halok bo'lgan musulmonlarning qonidan ko'karib chiqqan degan qarashlar bo'lgan.

Bir qancha urf-odatlar efir moyli o'simliklar - yong'oq, chinor, anjir, jiyda kabi daraxtlar bilan bog'liq. Bu daraxtlarning tagida uzoq vaqt turib qolinsa, bosh og'riydi, kishi o'zini nohush his etadi, ba'zan esa og'zi qiyshayib qolishi ham mumkin deb bilishgan.

O'zining hidi, bahaybatligi, mevasining ajoyib sifati bilan ajralib turadigani daraxtlardan biri yong'oqdir. Yong'oqni I.V.Michurin "kelajakning noni" deb atagan edi. Yong'oq o'zining ozuqaliligi jihatidan nondan uch marta, sutdan o'n marta, olmadan o'ttiz marta ustun turadi. Xalq orasida "yong'oq - luqmon daraxti" degan hikmatli gap bor. Xalq tabobatida yong'oq mevasi va bargidan dori sifatida foydalanilgan. U tog' hududlarida tuproq eroziyasiga qarshi eng qulay to'siq bo'lib, mikroiklimni ham yaxshilaydi, mikroblarni qiradi. Uni "havo fabrikasi" deb bejiz atamaganlar.

O'rta Osiyo tabiiy sharoiti uchun xarakterli buyuk, umri boqiy daraxt - chinordir. Pir-u badavlat odamlarni odatda chinorga qiyos qilishadi. Chinor ikki ming yilgacha umr ko'radi. O'rta Osiyoda shunday chinorlar borki, ular arablar bosqinidan oldin ham mavjud edi. Bundaylarini "Chinor bobo" deb atashganlar[9]. Umuman, chinorlar haqidagi ko'pgina urf-odatlar va qarashlar bo'lgan. Ayrim joylarda muqaddas chinorlar bor. Masalan, Shohimardondagi chinorlarni turkmanlar muqaddas hisoblashganlar[10;36].

Muqaddas deb kelingan o'simliklardan yana biri - anjirdir. Bu esa uning tagida uxlab qolgan kishiga yomon ta'sir etadi.

Surxon vohasi aholisi taomlarida ko'p ishlatiladigan o'simliklardan biri murch hisoblangan. Termizda yakka-yu yagona murch daraxti bor. U qadimdan muqaddas hisoblangan. Bugungi kunda bu yerda masjid mavjud.

Mahalliy aholi shu masjidga asos solgan, kelib chiqishi asli Samarqandlik bo'lib XIX

asrda yashab ijod qilgan Sayyid Abdulvali Samarqandiy Al-Mulakkabni (taxallusi) murch bobo deb atashgan.

Sayyid Abdulvali umrining oxirida haj amalini ado etish niyatida haj ibodatiga safarga chiqadi va Termiz orqali boradi va Balx shahri orqali hajdan qaytayotib murch olib Termizga keladi. O'sha davrda Termiz atrofi to'qayzor bo'lgan va "Pattakesar" deyilgan. Shu joyda qaroqchilar u kishini belida tugilgan murch giyohini boylik deb, ya'ni savdogar deb shayx bilan birgalikda bir nevaralarini ham shahid qilishadi. Yillar o'tib XIX asr oxirlarida Termizda yashab o'tgan katta boylardan biri Imom Aliboy qo'ylarini boqish uchun qo'ton qurdirish jarayonida shayxning qabri ochilib qoladi, buni ko'rgan chuponlardan biri qo'rqib ketib boy otaga shu yerda bir odam yotganini aytadi. Boy ota shayxning shahidlik jasadini ko'rib, falaj kasaliga muhtalo bo'lib qoladi. Kasalni davolash uchun bir qancha muolaja oladi. Biroq bu kasaldan turib ketish og'ir kechadi. Oxir ul Imom Aliboy o'z hisobidan ustalarni chorlab shayx qabri ustida maqbara qurdiradi. (Keyinchalik shayx qabrlari ustidan Murch daraxti o'sib chiqqan va bu daraxt hozirda ham bor). Keyin shayx hazratlarini tushida ko'radi. Shayx hazratlarini o'zining kim ekanligini boyga aytib beradilar. Shu voqealardan keyin Imom Aliboy ko'p o'tmay olamdan o'tadi.

Tarix manbalarga asoslanib, mazkur ziyoratgoh va masjidga "Murch-bobo" deb nom berilgan.

"Murch bobo" jome masjidi 1998-yil 31-iyul kuni Surxondaryo viloyati Adliya boshqarmasidan qayta ro'yxatdan o'tib, yuridik shaxs maqomiga ega bo'lib, hozirda faoliyat yuritib kelmoqda.

Archa O'rta Osiyo tog'larining ko'rki, chiroyi. Hozir ham ikki ming yildan buyon yashayotgan archalar bor. Bu archalar Aleksandr Makedonskiy yurishidan oldin ham mavjud bo'lgan. Tarixchi olim A.Asqarovning tekshirishlariga ko'ra, archa bronza davrida ham muqaddas daraxt hisoblangan[11;142]. O'sha davr odamlarining oilaviy-turmush buyumlarida archa rasmi tasvirlangan. Bu — abadiy hayot, boqiy umr, doimiy farovonlik ramzi sifatida talqin qilingan. Archa tutuni

bilan yomon ruhlarni haydash odatlari bo'lgan[12;261]. Shuni qayd qilish lozimki, ba'zi bir archalar o'zining bahaybatligi, qadimiyligi bilan boshqa archalardan farq qiladi, ilgari odamlar xuddi shu archalarni muqaddaslashtirganlar. Masalan, Boysun tog'larida "Cho'pon archa" bor. Chorva mollari kasallansa, cho'ponlar ularni shu muqaddas archa atrofidan aylantiradilar, tayoqlarini tashlaydilar.

Ko'pgina o'simliklar muqaddas joylar bilan bog'langan. Tut, qayrag'och, gujum, tol, terak kabi daraxtlar shular jumlasiga kiradi. Chunonchi, terak o'zining go'zalligi, tekis va to'g'ri o'suvchanligi, bargining kechasi yoqimli, musiqiy tovush chiqarib turishi bilan odamlar diqqatini o'ziga jalb etgan. Sherobodagi "Sulaymon ota" mozorotida 140 yoshga kirgan "Tut ota" bor. Ziyoratchilar unga har chorshanba kunlari kelishgan. Tutga lattalar, alamlar bog'lashgan. O'rta Osiyoning boshqa mintaqalarida ham ushbu o'simliklar muqaddas hisoblangan. Masalan, Qirg'izistondagi "Oq terak", "Uch terak",

Farg'onadagi "Terak mozor", Turkistondagi "Bugazterak" shular jumlasiga kiradi[13;18]. Ko'pgina avliyolarning mozorlarida katta-katta tut daraxtlari bor. Xorazmda "Chilla tut", Tojikistonda "Tuti kalon" bor, xuddi shunday tutlar Qirg'izistonda ham uchraydi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa qilib aytganda, ushbu tadqiqot Surxon vohasi va O'rta Osiyo mintaqasi xalqlarining qadimiy diniy tasavvurlarida o'simliklarning naqadar muhim o'rin tutganligini yaqqol ko'rsatib beradi. Tabiatni timsollashtirishning ilk ko'rinishlari sifatida o'simliklar ibtidoiy odamning dunyoqarashini shakllantirishda, uning atrofidagi olam bilan munosabatlarini belgilashda markaziy rol o'ynagan. "Ko'z qo'rqitar" kabi arxaik odatlardan tortib, gul bayramlarining nafis marosimlarigacha bo'lgan turli xil e'tiqod va amaliyotlar o'simliklarga nafaqat hayotiy zarurat manbai, balki sirli kuch, himoya vositasi va ma'naviy qadriyat sifatida qaralganligini tasdiqlaydi.

ADABIYOT VA MANBALAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Мирхасилов С. К изучению реликтов доисламских верований у узбеков в дореволюционном прошлом. — В кн.: Этнографическое изучение быта и культуры узбеков. Ташкент, 1972. С. 28; Токарев С. А. Ранние формы религии... М., 1964. С. 380-381.
2. Фрезер Дж. Золотая ветвь (перевод с английского). Вып. I. М.—Л., 1931, С. 135—137.
3. Остроумов Н.П. Сарты. Ташкент, 1890, С. 36.
4. Дала ёзувлари, 2023 йил. Шеробод тумани, Зарабоғ қишлоғи.
5. Хамраев А.Х. Праздник «Красной розы» // ИАН УзССР СОН. —1958. -№6. -С.3-30.
6. Дала ёзувлари, 2023 йил. Шўрчи тумани, Далварзин қишлоғи.
7. Набиев М. ва б. Қизиклари ботаника. Тошкент, 1975. 223-бет.
8. Гафферберг Э.Г. Пережитки религиозных представлений у белуджей, В кн.: Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. М., 1975. С. 242.
9. Басилов В. Н. Культ святых в исламе. М., 1970, с. 126—127.
10. Наука и религия, 1982, № 5. С. 36.
11. Аскарлов А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. Ташкент, 1977. С. 142.
12. Кадыров А. Современный ислам... (докт.дисс.). М., 1969. С. 254; Петр аш Ю. Г. Материалы о пережитках доисламских культов... С. 261.
13. Петраш Ю. Г. Священный обман. Ташкент. 1965. С. 18.